

ДЕПОРТАЦІЇ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗ ЗАКАРПАТТЯ 1944 – 1946 РР.: ПРИЧИНИ, ХІД, НАСЛІДКИ

Василь Міщанин

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

Researcher ID: AAY-5123-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

Перші німецькі колоністи на Закарпатті з'являються у XII – XV столітті. Та найбільша кількість німецьких поселенців оселилося у різних районах краю у XVIII – XIX ст. Це були в основному землероби, спеціалісти для лісової, лісопереробної галузей, гірськосоляних родовищ, представники будівельних професій. За приблизними підрахунками напередодні Другої світової війни тут проживало близько 17-18 тисяч німецьких колоністів. Але доля німецького населення Закарпаття круто змінилася завершального етапу Другої світової війни. Із визволенням території Закарпаття військами Червоної Армії (28 жовтня 1944 р.), прийняттям Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з УРСР (26 листопада 1944 р.), у краї починаються серйозні демографічні зміни. Вже 24 листопада 1944 р. прибули на Закарпатську Україну спеціальні представники НКВС СРСР мали завдання провести повний облік всього німецького населення віком від 16 до 50 років. Цьому сприяла і постанова Народної Ради Закарпатської України про конфіскацію всього майна виселених німців. Перша хвиля депортацій тривала у 1944 – 1945 рр. в умовах Закарпатської України, яка до підписання договору 29 червня 1945 р. юридично перебувала в складі Чехословаччини. Тоді було депортовано 215 чол. Друга хвиля депортацій проходила вже в умовах Закарпатської області (створена 22 січня 1946 р.) – складовій адміністративній одиниці УРСР. Розпорядженням НКВС СРСР від 15 січня 1946 р. про масову депортацію із Закарпаття осіб німецької національності, виселенню підлягали ті, що «найбільш себе скомпрометували в період німецько-угорської окупації». На протязі 1946 р. в Сибір вивезли ще понад двох тисяч закарпатський німців.

Ключові слова: депортації, німці, Закарпатська Україна, Закарпатська область, СРСР.

Здавна межі сучасного Закарпаття вирізнялися соціальною і національною строкатістю. Оселення німецького населення в Угорщині розпочалося ще в X ст. коли угорський князь Гейза за домовленістю з німецьким імператором Отто I (973 р.) ввів християнство в Угорщині, одруживши свого сина Стефана I (наступного спадкоємця королівського трону – 977 – 1038 рр.) з баварською князівною Гізелою.

Виділяють кілька хвиль німецької колонізації Закарпаття [Грибанич, 1998, с. 3–7]:

I. Початкова колонізація XII – XV ст., коли перші переселенці, переважно ремісники, із північно-німецьких земель (Нижня Саксонія, Фландрія) поселилися у Берегові (з XIII ст. до 1507 р. місто називалося Лампертсас («саси» – саксонці), далі – Бергсас), Тячеві, Вишкові, Сасові, Солотвині.

II. Колонізація пов'язана з придушенням повстання Ференца II Ракоці проти австрійського імператора (1711 р.). У 1728 р. австрійський імператор Карл VI подарував значну частину територій краю графу Лотару Францу Шенборну Бухгейму. В цей час німці поселилися в селах Мукачівщини: В. Коропець (Обер-Шенборн), Новоселиця (Унтер-Шенборн), Куштано-виця, Березинка (Бінкендорф), Бородівки (Бартгаза Барбово) та ін.

III. Державна колонізація 1770 – 1780 рр. Пов'язується з проведенням реформ Марії Терезії і Йосифа II. Було колонізовано східні райони Закарпаття (Мараморошину). Австрійці із Зальцкаммергута осе-

лилися в районі р. Тересви: м. Тячеві і Рахові, с. Німецька Мокра, Дубове. Це були переважно майстри для розробок гірськосоляних родовищ та лісопереробок.

IV. Колонізація німців із Чехії і Словаччини XIX ст. Причиною стало те, що граф Шенборн, втративши право на церковні володіння в Німеччині, намагається збільшити свої прибутки в Мукачівсько-Чинадіївській домінії. На землях сучасної Мукачівщини і Свалявщини оселилися переважно робітники гірської і лісової справи, рідше землероби: с. Софія (Зофендорф) (1804 р.), Фрідешово (1807 р.), Драчино (Дорндорф), Родникова Гута (1827 р.), Нижня Грабівниця, Сияк (Блаубад) (1837 р.), Жденієво (1855 р.), Нове село (Ерінсдорф, Нойдорф) (1856 р.), Пузняківці (1878 р.), Грабові (1877 р.), Сваляві (1898 р.) та ін.

V. Промислова колонізація кінця XIX століття. У 1880-х рр. у Тур'ї Бистрій (Перечинщина) було побудовано лісохімічний завод. Це й стало причиною німецької колонізації Тур'янської долини. Хоча перші переселенці з'явилися тут ще в 1802 р. в с. Тур'я Бистра як працівники металургійного заводу. У 1890 р. німецькі колоністи поселилися в Перечині. Паралельно проходить процес другої німецької колонізації Мараморощини. Перші німецькі переселенці за кілька поколінь змадяризувалися. У с. Вишково у 1770-х рр. з Румунії переселяються працівники робітничих професій – каменярі, ковалі, столяри тощо.

Дослідники стверджують, що «на початок XX ст. в

Закарпатті сформувалося декілька груп німецького населення: швабсько-франконські вихідці – в районі Мукачева і частково в м. Хусті, австрійці – в долині Тересви, у верхів'ях Тиси і частково в с. Бородівка Мукачівського району, Німці із Чехії і Тур'ї Бистрійччини – в районах Рахова-Ясіня, в селах басейну р. Латориці, на північ від Мукачева і в районі Загаття. І ще одна група з Підгорода (Мукачево) зі змішаним населенням» [Грибанич, 1998, с. 8].

У ХХ ст. кількістю німецького населення на Закарпатті постійно скорочувалася. Дослідник етнополітичних процесів на Закарпатті О. Малець, опираючись на матеріали переписів та інших офіційних документів, виділяє три періоди зменшення кількості німецького населення:

I. 1914 – 1920 рр. – пов'язаний з Першою світовою війною;

II. 1944 – 1950 рр. – різке зменшення, спричинене арештами, репресіями та депортаціями закарпатських німців радянськими властями;

III. 1970 – 1990 рр. – плавне скорочення кількості пов'язане із еміграцією їх на історичну батьківщину.

До прикладу, в 1910 р. в межах сучасного Закарпаття проживало 12 914 німців; у 1920 р. – 10 674; 1930 р. – 12 713; в 1946 р. – 2 338; в 1959 р. – 3 504; в 1970 р. – 4 230; в 1979 р. – 3 746; і у 1989 р. – 3 478 німців [Малець, 2004, с. 141].

Аналіз досліджень. На завершальному етапі Другої світової війни доля закарпатських німців круто змінилася. Радянська історіографія майже не займалася дослідженням питання таких різких коливань і зменшення кількості німецького населення в краї. А поодинокі етнографічні дослідження розглядали німецьку національну меншину крізь призму радянської національної політики, спрямованої на творення «єдиної радянської нації». «Нині велика кількість німців Закарпаття за сумлінну працю нагороджена орденами та медалями. Активно трудяться вони на колгоспних та радгоспних полях і фермах, на заводах та фабриках, з їхнього середовища вийшли вчителі, лікарі, інженери, партійні та радянські працівники... На питання у якому колективі краще працювати – в однонаціональному чи багатонаціональному, ми отримали відповідь, що «справа не в національності товаришів по роботі, а в тому, які вони люди» [Філімонова, Шин, 1972, с. 121] – писали радянські етнографи Т. Філімонова та М. Шін.

Про долю німецького населення Закарпаття стало можливим неупереджено писати лише із здобуттям Україною незалежності. Першими такими розвідками з історії, культури та освіти німців Закарпаття стали брошури й невеликі монографії Г. Павленка [Павленко, 1995], Ф. Кулі [Куля, 1998; Куля, 2004], І. Грибанича [Грибанич, 1998]. Дослідженню різних аспектів німецької національної меншини присвячено четвертий випуск наукового збірника «Carpathica-Carpatika». В ньому розлогу статтю про історію німців на Закарпатті Х – ХХ ст. опублікували М. Макара та Р. Офіцинський [Макара, Офіцинський, 1995]. У спільному дослідженні автори виокремили радянську добу в історії німецької національної меншини. У цьому ж збірнику О. Мазурок, Г. Павленко та О. Ситник проаналізували і оприлюд-

нили 10 архівних документів з історії німців Закарпаття 1939 – 1959 рр. [Мазурок, Павленко, Ситник, 1995].

Окремі питання з історії та культури німецької національної меншини піднімали Г. Павленко [Павленко, 1999] та О. Малець [Малець, 2003] і в інших випусках «Carpathica-Carpatika». О. Малець є також автором монографії, в якій детально досліджує етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті в радянській період [Малець, 2004]. Історії німецької національної меншини частково торкнувся В. Міщанин, досліджуючи процеси радянзації Закарпаття [Міщанин, 2018].

У 2012 р. побачив світ фундаментальний збірник документів і матеріалів, який наглядно демонструє політику радянської влади у відношенні до національних меншин краю – угорців та німців [Закарпатські угорці і німці, 2012]. До нього увійшли не тільки матеріали Державного архіву Закарпатської області, архівів СБ України та МВС України в Закарпатській області, але й цілого ряду російських архівів, доступ до яких широкому загалу є обмеженим. Упорядник збірника О. Корсун подає три блоки документів: державні законодавчі та нормативно-правові документи, документи (архівні), зразки документів з архівно-слідчих і кримінальних справ. Вони дозволяють дослідникам по-новому підійти до дослідження і оцінки подій 1944 – 1946 рр.

Постановка цілей. Головним нашим завданням стало дослідження політики радянської влади стосовно німецької національної меншини початкового етапу радянзації Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який прийняв доленосне для мешканців краю рішення про воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Вже з перших днів свого існування Народна Рада Закарпатської України (далі – НРЗУ) та уряд почали здійснювати превентивну радянзацію краю [Міщанин, 2010; Офіцинський, 2010]. Народною Радою було прийнято ряд директив, а урядом рішень за радянським зразком, що мали регулювати життя населення краю. Так, було прийнято декрети, про націоналізацію заводів, фабрик, великих земельних маєтків, електростанцій, залізниць, банків; про створення системи судочинства, прокуратури і народної міліції; про розбудову системи загальної освіти і відкриття університету; про організацію клубів і бібліотек і т. ін.

Перші декрети НРЗУ прийняті відразу ж після виголошення «Маніфесту» чітко декларують її політичні пріоритети: «Про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць» та «Про зміну числення часу». У першому йшлося: «Мадярські і німецькі надписи на всіх публічних місцях треба негайно зняти... замінити надписами на українській і руській (російській – авт.) мові» [Декрет чис. 4, 1944, с. 4]. Другий більше вказував на політичні симпатії НРЗУ, які на тривалі роки поміняли «числення часу зі середньоевропейського на московський» [Декрет чис. 5, 1944, с. 4].

Разом із створенням 18 грудня 1944 р. спеціального

суду та слідчої комісії при НРЗУ починає запроваджувати і радянську систему покарань. Головними завданням, як писав І. Євсєєв, стало придушення опору скинутих експлуаторських класів, ліквідувати фашистських агентів-українських буржуазних націоналістів, які нібито обманним шляхом пробрались до керівних органів народної влади [Євсєєв, 1954, с. 112]. Спеціальний суд мав досить широкі повноваження і був покликаний «позбавити сили всі закони і розпорядки мадярського і окупаційних урядів». Та головним його завданням стало покарання «зрадників і їх помічників з громадян Закарпатської України, які своїми діями змцнювали окупаційний режим, на шкоду своєму народові», «тайних агентів мадярських і німецьких органів», «осіб, що саботують діяння Народної Ради Закарпатської України та які провадять агітацію і пропаганду, скеровану проти нашої визволительниці – Червоної Армії», а також «всі карні злочини, розглянення яких в Спеціальному Суді буде визнано потрібним» [Декрет чис. 22, 1944, с. 15–16].

На основі допитів перших заарештованих у 1944 р. та документів захоплених у канцелярії Карпатської України органами «СМЕРШ» на середину 1945 р. вже було сформовано списки так званих «антирадянських контрреволюційних елементів» [Аржевітін, 2013, с. 513–527]. До них віднесли всіх тих, хто міг становити хоча б якусь загрозу становленню радянської влади у краї – від «українських буржуазних націоналістів» до різного роду «прислужників угорського режиму».

І хоча возз'єднання Закарпаття з Україною викликало хвилю патріотичного піднесення, прискорене масове утвердження української національної свідомості, відчуття єдності з усім українським народом, непопулярною стала політика НРЗУ, курована військовими органами і органами «СМЕРШ» по відношенню до решти національних меншин краю.

Починаючи з листопада 1944 р., угорська і німецька меншини пережили дуже складну добу політичного, ідеологічного і національного тиску. Угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали протягом цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 р.

За словами О. Корсуна: «Свідомо перебільшуючи можливість організованого опору зі сторони окремих груп місцевого населення, військове командування фронту від початку зосередило свою увагу на угорській і німецькій громадах краю, вишукуючи серед них вороже налаштованих осіб та будь-які ознаки їх непокори владним органам. Щоденні зведення фронтового управління військ НКВС по охороні тилу фронту в свої центральні органи рясніють подібною інформацією...» [Корсун, 2012, с. 9].

Із закарпатських німців восени 1944 р. чимало встигли виїхати у матірні держави: у Німеччину (Західну – 1920 осіб, Східну – 373), Австрію – 53. Найбільші втрати понесли села Закарпатської України: Усть-Чорна – 400 осіб, Німецька Мокра – 330, Верхній Коропець – 183, Софіївка – 181, Драчино – 128, Руська Мокра – 104, Лалова – 90, Німецька Кучава – 88 [Офіційний, 2010а, с. 285]. Багато з таких вимушених «переселенців» загинуло в дорозі.

Для тих хто залишився в краї наступили непрості часи. Постановою Військової Ради 4-го Українського фронту №0036 від 13 листопада 1944 р. передбачалася реєстрація солдатів і офіцерів німецької і угорської армій, чиновників і службовців угорської поліції і жандармерії на території Закарпатської України. В ній, зокрема, відзначалось: «У низці населених пунктів проживають військовозобов'язані особи німецької та угорської національності, які підлягають так само, як і солдати супротивника, затриманню та направленню до таборів для військовополонених» [Закарпатські..., 2012, с. 55]. А це фактично означало, що любий закарпатський німець призовного віку міг бути затриманий і направлений у табори для військовополонених.

«Для військової адміністрації 4-го Українського фронту і, побічно, для Народної Ради Закарпатської України прибуття спеціальних представників НКВС СРСР з завданням провести повний облік всього німецького населення, яке проживало на території краю, в період, коли тільки що розпочалось «із'ятіє» та інтернування місцевих угорців і німців та т. зв. «військовозобов'язаних», бачиться, видалось дещо неочікуваним» [Корсун, 2012, с. 17], – констатує О. Корсун.

24 листопада 1944 р. в день появи цих «спеціальних представників», штабними офіцерами Управління фронтових військ НКВС на розгляд Військової Ради фронту був підготовлений проект постанови про виселення з території Закарпатської України «всіх осіб німецької національності у віці від 16 до 50 років... виявити та виселити їх у спеціальні табори» як таких, що «всі вони вороже налаштовані до Червоної Армії та займаються шпигунсько-розвідувальною роботою» [Аржевітін, 2020, с. 1007–1008].

Слід відзначити, що акція з «обліку» німецького населення одночасно проводилась країною переможницею у Другій світовій війні Радянським Союзом на всіх звільнених територіях країн Східної Європи – Румунії, Болгарії, Югославії, Чехо-словащини та Угорщини. Вона стала першим кроком до проведення однієї з наймасштабніших депортаційних операцій за національною ознакою, без будь-якого її правового обґрунтування і яка мала завданням забезпечення робочою силою окремих трудомістких галузей радянської промисловості за рахунок мобілізованих і інтернованих осіб німецької національності незалежно від їх громадянського підданства.

Згідно постанови Державного Комітету Оборони СРСР № 7161 сс від 16 грудня 1944 року, командуючі 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів були зобов'язані мобілізувати і інтернувати на звільнених їх військами територіях вказаних країн працездатних німців-чоловіків віком від 17 до 45 років і жінок – від 18 до 30 років для їх відправки у трудові табори. В документі чітко визначалися і терміни здійснення «операції»: «Мобілізацію та депортування німців провести протягом грудня 1944 р. – січня 1945 р., закінчивши доставку до місць праці до 15 лютого 1945 р.» [Закарпатські..., 2012, с. 65].

Дослідники вказують і на коло осіб, причетних до «загального керівництва» депортаційною операцією. Це – заступник наркома НКВС СРСР, начальник

Головного Управління внутрішніх військ НКВС генерал-полковник А.М. Аполлонов, начальник Головного Управління військ НКВС СРСР по охороні фронтових тилів генерал-лейтенант І. М. Горбатюк та заступник начальника внутрішніх військ СРСР генерал-лейтенант М. І. Сладкевич [Корсун, 2012, с. 17].

Методи, якими здійснювалися «заходи по реєстрації і збору місцевих німців» ілюструє доповідна записка керівництва 88-го Прикордонного Карпатського полку військ НКВС підполковника Д.С. Аврамчука адресована начальнику військ НКВС по ОТ (охорона тилу – авт.) 4-го Українського фронту генерал-майору С.М. Фадєєву від 6 січня 1945 р.: «Виконуючи Вашу директиву №10/00569 від 20.12.44 р., полком виконано наступну роботу: 1. 23.12.44 р. проведено нараду з усім офіцерським складом, залученим до проведення операції з реєстрації, мобілізації та інтернування німецького населення на території Закарпатської України. На цій нараді вивчено Вашу директиву та подано практичні вказівки щодо її реалізації. 2. Наказом полку від №077 від 22.12.44 р. призначено відповідальних офіцерів за проведення мобілізації німецького населення в округах... Усі ці офіцери працювали під виглядом військових комендантів та були забезпечені відповідними документами. Крім цього, були залучені рядові та сержанти 1 та 3 батальйонів та маневреної групи загальною чисельністю: офіцерів – 36, сержантів – 73, рядових – 239. Усього – 348 осіб. 3. Реєстрація проведена в період з 24–25.12.44 р. У цей час усі реєстровані німці попереджалися про їх явку на збірні пункти 30–31.12.44 р. для відправлення їх на роботу, тут же давалися вказівки, що необхідно мати з собою та який взяти запас продовольства. До початку реєстрації всі місцеві органи влади / Національні (правильно Народні – авт.) Комітети, міліція, сільські старости / отримали завдання в ході здійснюваних заходів та попередження про відповідальність за доставку зареєстрованих німців на збірні пункти у встановлені терміни...» [Закарпатські..., 2012, с. 191–192].

У листі голови Народної Ради Закарпатської України Івана Турияниці від 22 грудня 1944 р. ставилася вимога щодо часткової мобілізації німецького населення краю: «Мобілізації підлягають німці без огляду на державну приналежність, віроісповідання та соціальний стан, а то: 1. чоловіки 17-45 літ. 2. жінки 18-30 літ» [Возз'єднання, 2000, с. 58]. Мобілізовані повинні були з'явитися на реєстрацію в спеціально призначені місцевими чи окружними народними комітетами пункти із 22 по 25 грудня і «взяти з собою 2-3 пари взуття, теплу верхню одіж, не менше трьох пар натільного білля, не менше 3 пар постельного білля, та постільні приналежності (укривало, матраци, подушку і т.д.), посуду, котел, горнята, тарілки, ножі, вилки, ложки, споживчі продукти на 200 кг – і засоби прохарчування на 15 діб» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 52, арк. 1]. Для тих осіб німецької національності, які вже були призвані на «воєнні роботи» ці речі на збірні пункти мали принести їхні родичі. Зауважувалося, що хто не з'явиться на реєстрацію чи збірний пункт буде заарештований і засуджений військовим судом.

Частина німецького населення, особливо з Мукачівського і Свалявського округів, ухилилось від мобілізації, хтось втік в інші села й міста до своїх родичів та знайомим, а частина німців записалася добровольцями у чехословацьку армію. «Основна маса ухилиючихся була перехоплена і затримана по напрямку руху із Мукачева через Іршаву, в м. Хусті і Севлюші, де на цей час дислокувались підрозділи чехословацької армії, які приймали ухилиючихся особово за прийом добровольців із числа зареєстрованих німців був начальник генерального штабу Чехословацької армії полковник Грабовський...» [Закарпатські..., 2012, 192]. Щоправда нквсниками частину німців-добровольців було «із'ято».

6 січня 1945 р. для виявлення і затримання осіб німецької національності підполковником Д. Аврамчуком було затверджено план проведення з 7 по 15 січня 1945 р. облав: «...1. Силами 1, 3 батальйонів та частиною сил маневреної групи полку організувати та провести у зазначений термін облави у населених пунктах житлових та нежитлових будинків округів: Тячівському, Густському (Хустському – авт.), Севлюському (Виноградівському – авт.), Березівському, Мукачівському та Свалявському... 3. Для посилення агентурної роботи в період намічених заходів з РВ (розвідувального відділу – авт.) 1, 3 батальйонів виділити 3-х розвідників з РВ полку. 4. У РПГ (розвідувально-пошукові групи – авт.) виділяти не менше 15 осіб на чолі з офіцерами, з одним-двома ручними кулеметами на термін роботи 4–5 діб» [Закарпатські..., 2012, с. 193–194].

Мобілізація та інтернування частини місцевого німецького населення краю і його депортація «в глибину країни», у порівнянні з іншими репресивними заходами військового командування і кількістю постраждалих в них осіб, може видатись однією з найменш втратних для Закарпатської України акцій. За наявними даними у 1944 р. було депортовано «лише» 215 чол., з них – 49 чоловіків і 166 жінок. Тоді як загальна кількість, що постійно зростала, мобілізованих та інтернованих німців в країнах Східної Європи, для порівняння, на 19 січня 1945 р. становила 135 тис. 860 чол. 7 січня 1945 р. із залізничної станції «Воловець» всіх 215 осіб було відправлено потягом у тиліві райони країни. Найбільше «мобілізованих» із Закарпатської України було направлено у робітничий батальйон на коксохімічний комбінат міста Нова Горлівка (Донбас) [Корсун, 2012, с. 17–18].

Друга хвиля депортації німецького населення розпочалася в останні дні Закарпатської України, безпосередньо перед утворенням Закарпатської області. 15 січня 1946 р. народний комісаріат внутрішніх справ СРСР видав розпорядження №1034 про масову депортацію із Закарпаття осіб німецької національності. На основі нього близько 2 тисяч німців були виселені в Тюменську область [Малець, 2004, с. 142].

У доповідній записці начальник УВС Лялько вказував, що це «були виселені з сім'ями особи німецької національності, які найбільше скомпрометували себе в період німецько-угорської окупації, в тому числі: поплічники націоналістичної організації

«Фольксбунду», члени родин есесівців, сім'ї, які втекли разом з відступаючими військами в Німеччину, а потім повернулись на місця попереднього проживання» [Малець, 2004, с. 142–143]. На сьогодні дослідники володіють інформацією про 2 670 (700 сімей) депортованих у 1946 р. закарпатських німців, яких вивезли в Сибір [Корсун, 2012, с. 21].

Український етнолог М. Тиводар, спираючись на офіційні статистичні дані, вказує на зміну чисельності німецького населення у Закарпатті перед та по завершенні світової війни. Так, напередодні віденського арбітражу (2.11.1938) у краї проживало 13 084 німці, що становило 1,9% від загальної кількості населення, а у 1946 р. їх налічувалося 2 398 (0,33%) [Тиводар, 2011, с. 50–51].

На думку О. Мальця: «Репресивна політика супроводжувалась широкою антифашистською, по суті антинімецькою, пропагандою радіо, преси, кіно, літератури, шкільним і вузівським вихованням і т. ін. Німці повсюдно почували себе ізгоями належними до ворожої нації» [Малець, 2004, с. 143–144].

Укладач збірника документів «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1955 рр.» О. Корсун прямо вказує на всіляке приховування компартійним керівництвом СРСР правди про депортації закарпатських німців: нищення у вересні-жовтні 1990 р., в результаті чергової «чистки» Закарпатського обласного партійного архіву документів стосовно заходів влади з виселення місцевого німецького населення; ще й понині в Державному архіві Російської Федерації (спадкоємниці СРСР) закритою для науковців залишається доповідна записка Л. Берії від 30 березня 1946 р., у якій він інформував Й. Сталіна про виселення закарпатських німців [Корсун, 2012, с. 21].

В архівах знаходимо неодноразові прохання родичів, знайомих про повернення німецького населення в рідні оселі. Так, наприклад, жителі с. В. Коропець Мукачівського округу зверталися до Голови ради Міністрів УРСР М. Хрущова з проханням звільнити 7 їхніх земляків-німців (М. Горонди, В. Гунгредер, В. Маурер, Й. Маурер, М. Орловську, А. Пфістер, І. Фогель), яких направили були на трудові роботи в с. Горлівка (Сталінська область) на коксохімічний комбінат №3, робочий батальйон №1009: «Беручи під увагу те, що йде тут абсолютно о чесних та працьовитих людей і громадян Радянського Союзу, які недопустилися ніякого злочину ані проступства, та що вони ні судовим, ані адміністративним порядком не були призначені на роботу в трудових таборах поза межами Закарпатської області, просимо щиро вашого втручання в цю справу. Ми є твердо убезпечені в тім, що Ваше рішення, Микито Сергієвич, по цьому питанню буде винесене в дусі радянської справедливості та що всі, тут наведені особи, повернуться додому ще до виборів, які відбудуться 21.XII.1947 р.» [Мазурок, Павленко, Ситник, 1995, с. 68].

Але «радянська справедливість» була іншою. Указом президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1949 р. спецпоселенцям заборонялося повертатись у рідні місця. Порушення каралося двадцятьма роками каторжних робіт. Певне «зняття

обмежень» з німців-спецпоселенців стало можливим тільки після смерті радянського «вождя». 13 грудня 1955 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі німців та членів їх сімей, що перебували на спецпоселенні». В цьому їх обмежував другий пункт постанови, який гласив: «Встановити, що зняття з німців обмежень за спецпоселенням не тягне за собою повернення їхнього майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися туди, звідки вони були виселені» [Закарпатські..., 2012, с. 109]. Тільки 3 березня 1958 р. за пропозицією Міністерства внутрішніх справ УРСР на закарпатських німців поширилася Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 р. №1501-050 про розселення осіб, які повертаються з місць спецпоселення [Закарпатські..., 2012, с. 109]. Відповідно до неї спецпоселенці (німці, греки, болгары, вірмени та ін.) мали право оселятися в Одеській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, Кримській та Закарпатській областях УРСР. Але й так бувши спецпоселенці перебували під постійним наглядом та контролем влади, органів державної безпеки, міліції. Німці і надалі обмежувалися в прописці [Закарпатські..., 2012, с. 110–111], частина з них у паспортах записувалась українцями, словаками, угорцями. Лише в 1974 р. німцям СРСР, в тому числі й Україні, був наданий офіційний дозвіл на безперешкодне повернення до рідних місць [Малець, 2003а, с. 15].

Виділяючи особливості депортацій, дослідники відзначають, що «проведені у 1944 – 1946 роках управліннями фронтових військ НКВС та військової контррозвідки «Смерш», а пізніше – силами Управління МВС Закарпатської області депортаційні акції не викликалися умовами воєнних дій і, перш за все, залежали від суб'єктивних обставин, мали каральний характер, а відтак і всі ознаки політичних репресій» [Корсун, 2012, с. 23].

Висновки. Можемо констатувати, що депортації німецького населення Закарпаття були проведені із застосуванням сил військових підрозділів, примусу та погроз. Дві хвилі «депортаційних акцій», які були проведені на території Закарпаття в 1944 – 1946 рр., мали адміністративний характер і були направлені не на окрему (конкретну) особу, а на визначену (за національністю) групу осіб. Рішення про їх депортацію приймалось керівниками партії радянського уряду та урядових структур. «Загальне керівництво» здійснювали органи НКВС, як інструмент використовуючи армію й «документальний» супровід «народного» законодавства НРЗУ. Специфічні особливості депортацій закарпатських німців виводять їх за межі компетенції правового поля та радянського судочинства (як мінімум до часу створення Закарпатської області). Другою особливістю депортацій закарпатських німців, є їхня спрямованість на вилучення маси людей з їх постійних місць проживання та переміщення в середовище, ризиковане (небезпечне) для виживання. Саме ідеологічна недовіра з боку офіційних властей стала причиною депортацій німецького населення і вплинула на кількісне скорочення німецького населення в Закарпатті. Здійснювалась вона майже відразу після визволення краю, в період Закарпатської

України, а також у перший рік «офіційної» радянської влади в умовах Закарпатської області – складової адміністративної частини УРСР (СРСР). За цей час виселено 2885 закарпатських німців. Більшість із

першої хвилі депортації (1944 – 1945 рр.) влилися до «робітничих батальйонів» Донбасу. Друга хвиля (1946 р.) відправляла закарпатських німців на спецпоселення до Сибіру й Казахстану.

Список використаних джерел

- Аржевітін, С., 2013. *Карпатська Україна: епоха в добі*. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи, Вінниця: «Видавництво «Тезис», 868 с.
- Аржевітін, С., 2020. *Закарпатська Україна: викоринення Карпатської України*, т. 2, Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 1164 с.
- Возз'єднання., 2000. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, Ужгород, 344 с.
- Грибанич, І., 1998. *Закарпатські німці*, Ужгород, 50 с.
- Декрет чис. 22. Про утворення Спеціального Суду при Народній Раді Закарпатської України, *Вісник Народної Ради Закарпатської України (Далі – вісник НРЗУ)*, 1944, 30 грудня, с. 15–16.
- Декрет чис. 4. Про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць, *Вісник НРЗУ*, 1944, 30 листопада, с. 4.
- Декрет чис. 5. Про зміну числення часу, *Вісник НРЗУ*, 1944, 30 листопада, с. 4.
- Евсеев, И., 1954. *Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944-1945 гг.)*, Москва, 148 с.
- Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1955 рр. Архівні документи і матеріали*, 2012, Ужгород: всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 778 с.
- Корсун, О., 2012. Від упорядника. *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944 – 1955 рр.*, Ужгород: Карпати, с. 7–25.
- Куля, Ф., 1998. *Німецькі школи на Закарпатті – Deutsche Schulen in Transkarpatien*, Ужгород: ВАТ «Патент», 63 с.
- Куля, Ф., 2004. *Закарпатське обласне товариство німців «Відродження»: історія та сучасність*, Ужгород: Мистецька лінія, 131 с.
- Мазурок О., Павленко Г., Ситник О., 1995. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії німців Закарпаття 1939 – 1959 рр., *Carpatica-Karpatika*. Ужгород: Патент, вип. 4. Німці на Закарпатті (X – XX ст.), с. 64–73.
- Макара, М., Офіцинський, Р., 1995. Німці на Закарпатті (X – XX ст.), *Carpatica-Karpatika*, Ужгород: Патент, вип. 4, с. 5–21.
- Малець, О., 2003. Етнічні процеси у німців Закарпаття в 40-х – 80-х рр. XX ст., *Carpatica-Karpatika*, вип. 24, Ужгород, с. 200–208.
- Малець, О., 2003а. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05.*, Львів, 20 с.
- Малець, О., 2004. *Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст.*, Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 188 с.
- Маркусь, В., 1992. *Приєднання Закарпатської України до радянської України 1944 – 1945*, Київ, 112 с.
- Міщанин, В., 2010. Радянізація Закарпаття у другій половині 1940-х рр., *Русин*, Кишинев, № 1 (19), с. 32–43.
- Міщанин, В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.
- Офіцинський, Р., 2010. Превентивна радянізація, *Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура*, Ужгород: Ліра, с. 271–273.
- Офіцинський, Р., 2010а. Радянське Закарпаття (1944 – 1991). Соціальна і національна політика, *Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура*, Ужгород: Ліра, с. 284–300.
- Павленко, Г., 1995. *Німці на Закарпатті*, Ужгород, 72 с.
- Павленко, Г., 1999. Німці на Закарпатті, колонізаційні і міграційні процеси у XVIII – XX ст., *Carpatica-Karpatika*, Ужгород, вип. 6. Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII – XX ст., с. 143–160.
- Тиводар, М., 2011. *Етнографія Закарпаття. Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.
- Филимонова Т., Шин М., 1972. К вопросу об этно-культурном развитии немцев Закарпатья, *Карпатский сборник*, Москва: Издательство «Наука», 1972, с. 116–138.
- Циркулярні НРЗУ і Севлюшського округового Народного комітету про облік та депортацію громадян німецької національності з території Закарпатської України (22.12.1944), *Державний архів Закарпатської області*, ф. Р-14, оп. 1, спр. 52, на 10 арк.

References

- Arzhevitin, S., 2013. *Karpat-s'ka Ukrayina: epokha v dobi*. Peredumovy utvorenniya, doba nezalezhnosti, spohady i dokumenty [Carpathian Ukraine: an era in the era. Prerequisites for education, the era of independence, memories and documents], Vinnytsya: «Vydavnytstvo «Tezys», 868 s. (in Ukrainian).
- Arzhevitin, S., 2020. *Zakarpat-s'ka Ukrayina: vykorinennya Karpat-s'koyi Ukrayiny* [Transcarpathian Ukraine: eradication of Carpathian Ukraine], т. 2, Kam"yanets'-Podil's'kyu: Drukarnya «Ruta», 1164 s. (in Ukrainian).
- Dekret chys. 22. Pro utvorennya Spetsial'noho Sudu pry Narodniy Radi Zakarpat-s'koyi Ukrayiny [Decree number. 22. On the establishment of the Special Court under the People's Council of Transcarpathian Ukraine], *Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpat-s'koyi Ukrayiny (Dali – visnyk NRZU)*, 1944, 30 hrudnya, s. 15–16. (in Ukrainian).
- Dekret chys. 4. Pro usunennya madyars'kykh i nimets'kykh nadpysiv zi vsikh publichnykh mist' [Decree number. 4. On the removal of Hungarian and German inscriptions from all public places], *Visnyk NRZU*, 1944, 30 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).
- Dekret chys. 5. Pro zminu chyslennya chasu [Decree number. 5. About change of calculation of time]. *Visnyk NRZU*, 1944, 30 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).
- Filimonova T., Shin M., 1972. K voprosu ob etno-kul'turnom razvitii nemtsev Zakarpat'ya [On the issue of the ethno-cultural development of the Germans of Transcarpathia], *Karpat'skiy sbornik*, Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», 1972, s. 116–138. (in Russian).
- Hrybanych, I., 1998. *Zakarpat-s'ki nimtsi* [Transcarpathian Germans], Uzhhorod, 50 s. (in Ukrainian).
- Korsun, O., 2012. Vid uporyadnyka. *Zakarpat-s'ki uhorts'i i nimtsi: internuvannya ta deportatsiyni protsesy. 1944 – 1955 rr.* [From the compiler. Transcarpathian Hungarians and Germans: internment and deportation processes. 1944 – 1955], Uzhhorod: Karpaty, s. 7–

25. (in Ukrainian).

Kulya, F., 1998. *Nimets'ki shkoly na Zakarpatti – Deutsche Schulen in Transcarpathien* [German schools in Transcarpathia], Uzhhorod: VAT «Patent», 63 s. (in Ukrainian).

Kulya, F., 2004. *Zakarpats'ke oblasne tovarystvo nimtsiv «Vidrodzhennya»: istoriya ta suchasnist'* [Transcarpathian Regional Society of Germans "Renaissance": history and modernity], Uzhhorod: Mystets'ka liniya, 131 s. (in Ukrainian).

Makara, M., Ofitsyns'kyi, R., 1995. Nimtsi na Zakarpatti (X – XX st.) [Germans in Transcarpathia (X-XX centuries)], *Carpatica-Karpatyka*, Uzhhorod: Patent, vyp. 4, s. 5–21. (in Ukrainian).

Malets', O., 2003. Etnichni protsesy u nimtsiv Zakarpattya v 40-kh – 80-kh rr. XX st. [Ethnic processes in the Germans of Transcarpathia in the 40's – 80's of the twentieth century], *Carpatica-Karpatyka*, vyp. 24, Uzhhorod, s. 200–208. (in Ukrainian).

Malets', O., 2003a. Etnopolitychni ta etnokul'turni protsesy na Zakarpatti 40 – 80-kh rr. XX st. [Ethnopolitical and ethnocultural processes in Transcarpathia in the 40 – 80s of the XX century]. *Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata istorychnykh nauk*, L'viv, 20 s. (in Ukrainian).

Malets', O., 2004. Etnopolitychni ta etnokul'turni protsesy na Zakarpatti 40 – 80-kh rr. XX st. [Ethnopolitical and ethnocultural processes in Transcarpathia in the 40 – 80s of the XX century], Uzhhorod: Informatsiyno-vydavnychy tsestr ZIPPO, 188 s. (in Ukrainian).

Markus', V., 1992. *Pryyednannya Zakarpats'koyi Ukrayiny do radyans'koyi Ukrayiny 1944 – 1945* [Accession of Transcarpathian Ukraine to Soviet Ukraine 1944 – 1945], Kyiv, 112 s. (in Ukrainian).

Mazurok O., Pavlenko H., Sytnyk O., 1995. Dokumenty DAZO yak dzherelo do vyvchennya istoriyi nimtsiv Zakarpattya 1939 – 1959 rr. [Documents of the State Archives of the Transcarpathian region as a source for studying the history of the Germans of Transcarpathia 1939 – 1959], *Carpatica-Karpatyka*. Uzhhorod: Patent, vyp. 4. Nimtsi na Zakarpatti (X – XX st.), s. 64–73. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2010. Radianizatsiya Zakarpattya u druhyi polovyni 1940 – kh rr. [Sovietization of Transcarpathia in the second half of the 1940s], *Rusyn*, Kyshynev, № 1 (19), s. 32–43. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2018. *Radianizatsiya Zakarpattya 1944 – 1950 rr.* [Sovietization of Transcarpathia 1944 – 1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).

Ofitsyns'kyi, R., 2010. Preventyvna radianizatsiya [Preventive Sovietization], *Zakarpattya 1919 – 2009 rokiv: istoriya, polityka, kul'tura*, Uzhhorod: Lira, s. 271–273. (in Ukrainian).

Ofitsyns'kyi, R., 2010a. Radyans'ke Zakarpattya (1944 – 1991). Sotsial'na i natsional'na polityka [Soviet Transcarpathia (1944 – 1991). Social and national policy]. *Zakarpattya 191 – -2009 rokiv: istoriya, polityka, kul'tura*, Uzhhorod: Lira, s. 284–300. (in Ukrainian).

Pavlenko, H., 1995. *Nimtsi na Zakarpatti* [Germans in Transcarpathia], Uzhhorod, 72 s. (in Ukrainian).

Pavlenko, H., 1999. Nimtsi na Zakarpatti, kolonizatsiyni i mihratsiyni protsesy u XVIII – XX st. [Germans in Transcarpathia, colonization and migration processes in the eighteenth and twentieth centuries], *Carpatica-Karpatyka*, Uzhhorod, vyp. 6. Etnichni ta istorychni tradytsiyi naselennya ukraiyins'kykh Karpat kintsya XVIII – XX st., s. 143–160. (in Ukrainian).

Tsyrkulyary NRZU i Sevlyushs'koho okruhovoho Narodnoho komitetu pro oblik ta deportatsiyu hromadyan nimets'koyi natsional'nosti z terytoriyi Zakarpats'koyi Ukrayiny (22.12.1944) [Circulars of the People's Council of Transcarpathian Ukraine and the Sevlyush District People's Committee on the Registration and Deportation of German Citizens from the Territory of Transcarpathian Ukraine (December 22, 1944)], *Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti* [State Archives of the Transcarpathian region], f. R-14, op. 1, spr. 52, na 10 ark. (in Ukrainian).

Tyvodar, M., 2011. *Etnohrafiya Zakarpattya* [Ethnography of Transcarpathia]. Istoryko-etnohrafichnyy narys, Uzhhorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).

Vozz'yednannya, 2000. Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv (traven' 1944 – sichen' 1946 rr.) pro vozz'yednannya Zakarpats'koyi Ukrayiny z Radyans'koyu Ukrayinoyu [Reunification. Collection of archival documents and materials (May 1944 - January 1946) on the reunification of Transcarpathian Ukraine with Soviet Ukraine], Uzhhorod, 344 s. (in Ukrainian).

Yevseyev, I., 1954. *Narodnyye komitety Zakarpatskoy Ukrainy – organy gosudarstvennoy vlasti (1944 – 1945 gg.)* [People's committees of Transcarpathian Ukraine - state authorities (1944 – 1945)], Moskva, 148 s. (in Russian).

Zakarpats'ki uhortsy i nimtsi: internuvannya ta deportatsiyni protsesy. 1944 – 1955 rr. Arkhivni dokumenty i materialy, 2012. [Transcarpathian Hungarians and Germans: internment and deportation processes. 1944 – 1955. Archival documents and materials], Uzhhorod: vseukraiyins'ke derzhavne vydavnytstvo «Karpaty», 778 s. (in Ukrainian).

Vasyl Mishchanyn

Doctor of History, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries
of the Uzhgorod National University, Uzhhorod

DEPORTATIONS OF GERMAN POPULATION FROM TRANSCARPATIA IN 1944 – 1946 YEARS: CAUSES, COURSE, CONSEQUENCES

The first German colonists in Transcarpathia appeared in the twelfth and fifteenth centuries, and the most significant number of German settlers settled in various parts of the region in the XVIII-XIX centuries. They were primarily farmers, specialists for timber, timber industries, mining and salt deposits, and representatives of the construction trades. It is estimated that there lived about 17 – 18 thousand German colonists before the Second World War. But the fate of the German population of Transcarpathia changed dramatically in the final stage of World War II. Profound demographic changes began in the country with the liberation of the Transcarpathia Red Army (on October 28, 1944) and the adoption of the Manifesto on the reunification of the Transcarpathian Ukraine SSR (on November 26, 1944). On November 24, 1944, arrived in the Transcarpathian Ukraine, special representatives of the NKVD had a task to complete an account of the entire German population aged 16 to 50 years. That contributed to the ruling People's

Council of Transcarpathian Ukraine confiscating all property evicted Germans. The first wave of deportations continued from 1944 – to 1945 in Transcarpathian Ukraine, which was legally part of Czechoslovakia, before signing the agreement on June 29, 1945. Then 215 people were deported. The second wave of deportations took place in conditions of Zakarpattia Oblast (established on January 22, 1946) – a component of the administrative unit of the USSR. According to the Resolution of the NKVD on January 15, 1946 about the mass deportation of Transcarpathia of German nationality, the subject to eviction were those who "the most compromised themselves during the German occupation of Hungary." In 1946 two thousand Transcarpathian Germans were taken to Siberia.

Keywords: *deportation, the Germans, Transcarpathian Ukraine, Transcarpathian region, USSR.*